

Kornai János szellemi Odüsszeája

Bernard Chavance előszava Kornai János franciául megjelent önéletrajzához

Kornai János szokatlan memoárja, a "rendhagyó önéletrajz", több szempontból is eredeti, sőt, mondhatjuk, kivételes mű. A XX. században több százmillió ember életét befolyásolta Kelet és Nyugat – a kapitalista és a szocialista rendszer – nagy konfliktusa; Kornai János tapasztalatai ebbe a történetbe egyedi, eredeti módon épülnek be, úgy, ahogyan ő megélte egzisztenciális és szellemi téren egyaránt.

A világ egyik legismertebb és legelismertebb közgazdásza, Európától Kínáig, az Egyesült Államoktól Oroszorszáig, nyolcvanhat évesen még mindig aktív. Elbeszélése megkapó részletektől, történetektől színes. Megismerünk egy magyar autodidaktát, aki azt a célt tűzte ki magának, hogy olyan tudós lesz, akinek szakmai tudását a nagy nyugati egyetemek is elismerik; egy kutatót, aki, miután csalódott két nagy elméletben is, először a marxizmusban, majd a neoklasszicista közgazdaságtanban, egy olyan különlegesen egyedi megközelítést dolgozott ki, amely harántvonalban helyezkedik el a közgazdaságtan fősodra és az azt ellenző tévtanok, elhajlások között; egy közgazdászt, aki munkáit olyan alapokra helyezte, amelyekbe integrálta a társadalomtudományos megközelítést; és egy olyan gondolkodót, akinek egyrészt a "gondolat erejével", másrészt függetlenségével és morális integritásával sikerült leküzdenie azokat a politikai és intézményes akadályokat, amelyekkel szembetalálta magát egy "népköztársaság" állampolgára, miután átélte egy forradalmat és annak erőszakos megtorlását 1956-ban.

Ennek a hét évtizeden át kibontakozó memoárnak „rendhagyó” jellege van, mivel elsősorban egy szellem történetét mutatja be, hiszen a szerző életének intim dimenziója leginkább a háttérben jelenik meg – vagy szó sem esik róla¹. A műfaj sajátja viszont a szubjektivitás: szokatlan munkamódszer egy racionális szerzőnél, aki írásaiban szinte aggályosan szigorú, az elméletekkel megalapozott érvelés és a bemutatott tézisek precíz dokumentációjának mestere – de ettől az olvasmány csak még magával ragadóbb lesz.

Az önéletrajz érzékeny önvizsgálaton alapul, amelyben Kornai János felidézi azt a szubjektivitást, amely jellemezte őt munkássága legfontosabb állomásain, miközben folyamatosan visszatekint és újraértékeli gondolatait és tetteit. A múlt és a jelen közötti mozgás során a magyar politikai rendőrség archívumának felfedezése még nagyobb rálátást biztosít az eseményekre. És végül a könyv tartalmaz számos elemzést, amiket a szerző „mini tanulmányoknak” nevez, és amelyeknek köszönhetően egyben társadalomtudományos mű is lesz. A könyvet tudományos munkaként tartják számon, ami jól tükrözi a szerző igényességét az érvelés precizitását illetően. A kötet nem a szigorúan vett kronológiai sorrendet követi, hanem nagyrészt a szerző munkásságát és életművét fémjelző legfontosabb művek köré épül fel.

Kornai számára a hírnevet részben első könyve, az *Anti-Equilibrium* (1971) hozta meg, amelyben nyíltan kritizálta az egyensúlyelméletet, a nyugati közgazdaságtudomány akkori domináns vonalának alapelméletét, de leginkább egy 1980-ban megjelent terjedelmes mű, *A hiánygazdaság* tette ismertté.² Ez utóbbi rámutatott arra, hogy a szocialista

¹ A mű végén található képgyűjtemény, melyben néhány hivatalosabb kép is helyet kapott betekintést enged az író családi és baráti kapcsolataiba.

² A magyar címe *A hiány* volt (*La pénurie*), az angol változat *Economics of shortage (Théorie économique de la pénurie)*, franciára *Socialisme et économie de la pénurie (Szocializmus és hiánygazdaság)* címmel fordították. (Paris, Economica, 1984). Ezt a korszakot illetően lásd **Mehdad Vahabi**, „De la réforme de l'économie socialiste à la théorie de l'économie de pénurie” (A szocialista közgazdaság reformjától a hiánygazdaság elméletéig), in János Kornai, *La transformation économique postsocialiste: Dilemmes et décisions*

gazdaságokban megfigyelhető, és esetenként már régóta diagnosztizált működési zavarok rendszerszerűek. Ez az értekezés sokakat meggyőzött, Keleten és Nyugaton egyaránt, a megfigyelt problémák strukturális jellegéről – és mindezt a stagnálás évtizedének kezdetén. Megerősítette azt az elméletet, miszerint a reformok nem képesek megoldani azokat a működés és teljesítmény során jelentkező strukturális problémákat, amelyek jellemzőek ezen gazdasági rendszerekre, másrészt hozzájárult a szocialista piacgazdaság hanyatlásához. Kijelenthetjük, hogy egyike volt azoknak a tényezőknek, amelyek együttes erővel végeztek a szocialista rendszerekkel. Közben Szolzenyicin „*A GULAG szigetvilága*” című könyve (1973) elsősorban a Nyugatot rázta föl, Kornai munkája már megjelenése pillanatától hatással volt „a Kelet országaira” is. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a kommunista rendszerek számára alapvető volt annak a tételnek az igazolása, hogy a szocialista rendszerek – potenciálisan, de a valóságban is – fejlettebbek, magasabb rendűek a kapitalizmusnál. Ennek a „magasabb rendűségnek” az elve tartósan megmaradt számos kelet-európai reformista közgazdásznak a gondolkodásában is. Így, némi iróniával, elmondhatjuk *A hiánygazdaság*-ról azt, amit annak idején Marx mondott a *Das Kapital*-ról: ez a „legfélelmetesebb fegyver” amellyel a szocialista rendszerek vezető osztályának „a fejét vették célba.”³

A könyv gazdag megkapó történelmi pillanatképekben: feltárul előttünk a XX. és XXI. század eleji Közép-Európa, a háborús korszak Magyarország, egy népköztársaság elszovjetesedésének kezdeti időszaka, az 1956-os forradalom és ellenforradalom, de képet kapunk a kommunista rendszerekről általában, a szocialista rendszerek berendezkedéséről, működéséről, a reformokról, a végső átalakulásról, és a XX. század két nagy közgazdasági családjának, a kapitalizmusnak és a szocializmusnak konfliktusokkal teli, rendkívül komplex kapcsolatáról.

A Memoár további szokatlan eleme az, hogy érzékelteti a kutatások szervezettségét és feszültségeit Keleten és Nyugaton egyaránt, bemutatja mindkét rendszer tudományos életét és az abban részt vevők szubjektív vonásait, elsősorban ezen a „közgazdaságtudományon” belül, amely néha szoros, de kétértelmű kapcsolatot tart a politika világával.

Neves angol és amerikai egyetemek állásajánlatai ellenére Kornai tartotta magát ahhoz az elhatározásához, hogy nem fog emigrálni. Tizennyolc éven át, 1984-től 2002-ig, a szocialista rendszerek végső szakaszában és a kapitalizmusba való átalakulásuk első évtizedében minden évben felváltva hol tanár a Harvardon, hol kutató Budapesten.

Az a tény, hogy a szerzőnek mindkét rendszerben sikerült megőriznie a helyét egyrészt bizonyos korlátok között viszonylagos autonómiát biztosított számára, másrészt olyan egyedülálló helyzetet, amely lehetővé tette ennek a két nagy rendszernek összehasonlító tanulmányozását konfrontációjuk idején. Az európai kommunista rendszerek eltűnése után annak az önmérsékletességnek, amellyel saját írásait vizsgálta, már nincs létjogosultsága; 1992-ben, első alkalommal a politikai gazdaságtan lobogója alatt, megjelentet egy *magnum opus*-t: *A szocialista rendszer; a kommunizmus politikai gazdaságtana*⁴.

A közgazdaságtan domináló vonalától eltérően, a német történelmi iskola tradíciójára emlékeztető módon, Kornai gondolatvilágának mély történelmi gyökerei vannak, ami időnként ahhoz vezet, hogy a fősodor képviselői szemére vetik munkái túl empirikus és indukciós voltát⁵. Egy olyan mű mint *A szocialista rendszer* joggal tekinthető az elmélet és a

---

(*Posztoszocialista gazdasági átalakulás: dilemmák és döntések*) (B. Chavance et M. Vahabi, dir.), Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme, 2001.

³ Marx azt írta saját könyvével kapcsolatban, hogy az „a legfélelmetesebb fegyver, amellyel a tőkés és nagybirtokosok fejét vették célba” (Levél Beckernek, 1867)

⁴ *The Socialist System. The Political Economy of Communism*, Princeton, Princeton University Press-Oxford University Press, 1992 (*Le système socialiste. L’économie politique du communisme*, Grenoble, Presses universitaires de Grenoble, 1996).

⁵ Assar Lindbeck, „János Kornai’s Contributions to Economic Analysis”, IFN Working Paper No. 724, Research Institute of Industrial Economics, Stockholm, 2007.

történelem összekapcsolása kitűnő példájának; az a fajta „racionális történelemszemlélet”, amelyet Schumpeter magasztalt Marx-szal kapcsolatban.

Kornai, aki tisztában van saját értékével, egyáltalán nem öntelt – pedig az egy olyan jellemhiba, ami nem ritka az egyetemi közgazdászok körében. Beszámol lelkiismereti dilemmáiról: Magyarországon maradni vagy emigrálni; megmaradni kutatónak, vagy politikai elkötelezettséget vállalni; saját egyéni autonómiáját kifejezni, miközben elsősorban a nagy társadalmi kérdések iránt érdeklődik; szamizdatokban publikálni, megőrizve a szólásszabadságot vagy legálisan; az öncenzúra gyakorlásával, eredeti gondolatokat megfogalmazni vagy teljesen beleolvadni a nyugati fősodorba; elsősorban a szocialista rendszer átalakulásának szentelni idejét vagy megírni egy nagy elméleti összefoglaló művet a rendszer eltűnése után...

A *dilemma* fogalma alapvető fontosságú gondolkodásában. A valóság és a gazdasági elméletek⁶ ellentmondásain alapulva ez a dilemma elkülönül az explicit vagy implicit normatív referenciát képező *optimum* fogalmától, ami a domináló gazdasági gondolkodás rendező elve. Nemcsak a politikai vagy egzisztenciális döntéseket érinti, hanem a morális értékeket is. Úgy, mint Keynes esetében, kompromisszumok keresése felé visz, amelyek itt az értékek explicit hierarchiáján alapulnak.

Azon az erőn felül, amit a szerző a gondolatnak tulajdonít, elbeszélése bemutatja egy olyan ember morális akarátát, aki a szabadságot, a demokráciát, az igazságot, a tisztességet alapvető értékeknek tekinti – és nem rejtegeti az ezeket kísérő feszültségeket és hiányosságokat. Vaclav Havel felhívta a figyelmet az önkényuralmi rendszerek elleni fellépés morális jelentőségére; úgy mint ő, Kornai sem volt „disszidens”, és meg is magyarázza, hogy miért. Az erkölcsi megfontolás mindenütt jelen van az önéletrajzában, legyen szó megélhetési döntésekről, a politikai erőszakkal való szembeszállásról, a saját autonómia megőrzéséről; ugyanakkor toleranciát mutat, kihangsúlyozva, hogy több különböző egyéni stratégiát is morálisan elfogadhatónak, sőt tiszteletre méltónak tekintett egy ilyen rendszer elleni szembenállás során.

A *gondolat erejével* másrészt egyben áttekintése is az utóbbi fél évszázad közgazdaságtanának, amelyben nemcsak a szerző műveinek szintézisébe nyerünk betekintést, de a kor nagy szellemi áramlatairól is képet kapunk: a marxizmusról, a matematikai közgazdaságról, a neoklasszicista elméletről és annak tagadásáról. A Keynes által ihletett intervencionizmus és a Chicagói Iskola által hirdetett neoliberais piac doktrínájának nagy konfliktusa csak indirekt módon jelenik meg, mivel Kornai fokozatosan építette fel a kapitalizmus védelmét, nem mint egy ideális, hanem ellentmondásos rendszerét, amely megérdemli a védelmet a („valóságos”) szocializmussal való összehasonlítás során, ahol viszont olyan problémák merülnek fel, mint a politikai demokráciával való kompatibilitás vagy a technikai fejlődés dinamizmusa⁷.

Akkor, amikor számos közgazdász a volt szocialista országokból fenntartások nélkül áttér a *mainstream economics doxa*-jára (tanaira), egész pontosan a neoliberális doktrína amerikai változatára, Kornai követi azt a kutatási utat, amit az *Anti-Equilibrium* óta kidolgozott, egy olyan új kontextusban, ahol az öncenzúrának már nincs szerepe, viszont új kihívásokkal találja szemben magát a rendszerek elemzése során, miközben zajlik a keleti gazdaságok nagy átalakulása a kapitalizmus felé. El akarja kerülni a közgazdaságtan elméleti vagy dogmatikus kategóriáit: „ha mostanában el kell magam helyezni, azt szoktam mondani, hogy egyik lábammal a fő áramlatban vagyok, a másikkal pedig azon kívül”. Elméleti megközelítése – és terminológiája – különösképpen eredeti; habozás nélkül hivatkozik neves szerzőkre, néha olyanokra, akik ellentétes nézeteket vallanak, mint a különös négyes esetében,

⁶ János Kornai, *Contradictions and Dilemmas*, Cambridge MA, MIT Press, 1986.

⁷ Legújabb művét a kapitalista rendszer elemzésének szentelte: *Dynamism, Rivalry and the Surplus Economy : Two Essays on the Nature of Capitalism*, Oxford, Oxford University Press, 2013.

ahol együtt találjuk Marxot, Schumpetert, Keynes-t és Hayeket. Ezek az alakok felismerhetőek munkásságában: Marx a „paradigma rendszere” révén⁸, Keynes annak a tézise révén, amely leírja a munkanélküliség szerkezeti jellegét a kapitalizmusban, Hayek liberalizmusa és evolucionista elmélete révén⁹, Schumpeter a kapitalizmus és innováció kapcsolatát vizsgáló elemzése révén.

Miközben teljes egészében közgazdász szerepet tölt be, ezt mégis egyre inkább egy *social scientist* és egy gyakorló gazdaságpolitikus módjára teszi – ezáltal megkülönböztetve magát a gazdasági fősodortól. Önéletrajza mélyreható helyzetértékelést tartalmaz az amerikai egyetemi rendszerről és a kutatások ellenőrzéséről a kádári Magyarországon. Folyamatosan arra törekedett, hogy kivívja a nemzetközi közgazdaságtudományi akadémikus establishment elismerését, és ezt kiválóan megvalósította; kritikus szemmel vizsgálja a kortárs kutatások tendenciáit és konformizmusát, a szaktárgy tanításának korlátait, a publikálás és értékelés gyakorlatának elhajlásait, stb.¹⁰ Iróniával hangsúlyozza az autodidakta előnyét a nála jobban képzett standard diákkal szemben, aki a szaktárgy *cursus honorum*-ját végezte.

Kornai János 1989 után is megtartotta azt a távolságot a politikával szemben, amelyet az 1956-os magyar események után elhatározott, miközben közgazdászként direkt módon részt vett a hazáját, vagy szélesebb értelemben a poszt-szocialista világot érintő fontos vitákban. Ennek egyik legkiemelkedőbb példája az 1989 novemberében, a berlini fal ledöntése után egy hónappal Budapesten megjelent szenvedélyes röpirata a gazdasági átmenetről¹¹; a legelső mű amelynek témája a szocialista rendszerek átalakulási stratégiája. Állást foglal, a tőle megszokott távolságtartással, a gazdasági rendszerek átalakulásáról, a privatizációról, a makro-gazdaságról zajló nagy vitákban. És ez történik 2011 és 2012-ben, amikor szigorú kritikát fogalmaz meg Orbán Viktor¹² kormányának politikájával kapcsolatban.

Ahogy Kornai saját életéről mesél lenyűgöző, annál is inkább, mivel a felmerülő akadályok ellenére nagymértékben végül elérte azokat a célokat amelyeket kezdetben kitűzött magának. Bár a szerencse és a történelem előre nem látható eseményei is szerepet játszottak életében, vitathatatlan, hogy ami meghatározó volt, az egy ember erkölcsi ereje, állhatatossága, munkakedve, és egy nagy gondolkodó rendkívüli képességei, egy értelmiségié, aki abból a közép-európai kultúrából származik, amelyiknek annyit köszönhetünk.

Bernard Chavance
2013. December

Fordította Farkas Edit

---

⁸ János Kornai, „Karl Marx through the eyes of an East-european intellectual”, *Social Research*, Fall 2009, Vol. 76/3 (« Ne pas se tromper sur Marx », *Sociétal*, n°67, 1er trimestre 2010).

⁹ Az amerikai kiadás címe *The Road to a Free Economy* (1990) egyértelműen utal Friedrich Hayek *The Road to Serfdom* írására (1944).

¹⁰ Interview of János Kornai by J. Barkley Rosser Jr., in J. Barkley Rosser, Jr., Richard Holt and David Colander (eds.), *European Economics at a Crossroads*, Cheltenham, Edward Elgar, 2010; János Kornai et Bernard Chavance, « Irregular Memoirs of an Intellectual Journey: questions about the state of economics. An interview with János Kornai », *Revue de la régulation* [folyamatban], 14, 2e semestre/Automne 2013.

¹¹ Amerikai kiadás *The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary* (1990); francia kiadás, *Du socialisme au capitalisme. L'exemple de la Hongrie* (Paris, Gallimard, 1990)

¹² János Kornai, „Évaluer la situation” („Helyzetértékelés”) (magyarul), *Népszabadság*, Budapest, 2011. január 7., angolul, *American Interest*, January 6 2011; János Kornai, „La centralisation et l'économie capitaliste de marché” („A központosítás és a kapitalista piacgazdaság”) (magyarul), *Népszabadság online*, Budapest, 2012. február 1.; angolul, *Economics of transition*, 20(4), 2012.